

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

III

ZNAČAJNIJI LIKOVNI I ARHITEKTONSKI SPOMENICI U DOLINI TREBIŠNJICE

MANASTIR DOBRIČEVO

Ovaj članak u nekoliko se nadovezuje na raniji rad o manastiru Dobričevu, koji je štampan u Našim starinama za 1959. godinu.¹ S obzirom da jje u tom prvom radu pažnja autora bila pretežno usredsrijeđena na istorijska razmatranja o ovome spomeniku kulture, čija je prošlost još uvijek maglovita, osjećala se potreba da se problematika zaštite spomeničkog kompleksa u Dobričevu potpunije razradi u smislu ranije iznesenih predloga i novijih momenata, što se ovim člankom želi i učiniti. Pri tome je poklonjena naročita pažnja dobričevskom živopisu čije će spasavanje, zbog obimnosti i delikatnosti radova, zahtijevati rješavanja složenih i donekle jedinstvenih problema. (sl. 2)

Pored programa konzervatorskih radova, koje donosimo u drugom dijelu ovog članka, u njegovom prvom dijelu dajemo izvještaj o naporima konzervatora ulozenim da bi se moglo pristupiti sprovođenju odgovarajućih mjera na zaštiti ovog spomenika. Jer, iako se nalazimo u slobodnom socijalističkom društvu, koje, pored razvijanja svoje privredno-ekonomske osnove, ulaže određene napore za što potpuniju afirmaciju našega čovjeka na polju kulture, bez koje njegov socijalistička i slobodna određenost ne bi bila potpuna, ipak naša javnost u svome prosjeku nije još garantovala neprikosnovenost spomenika kulture, stavljenih pod zaštitu države, naročito ukoliko se radi o izgradnji ključnih objekata naše privrede. Ponekad smo skloni da na kamen temeljac naših fibrika, rudnika i hidrocentrala prinosimo suviše skupe i nepotrebne žrtve. Ponekad gradeći jedne spomenike uništavamo druge — daleko starije. To je, naposljetku dobro poznata tema svakom onom ko radi na zaštiti spomenika naše prošlosti.

Zbog toga i naponi konzervatora Republike BiH, kao i iz čitave zemlje, uloženi na spasavanju zaštićenih objekata u manastirskom kompleksu u Dobričevu nisu bili neznatni te zaslužuju da se zabilježe.

Zbog teškog stanja u kome se poslije oslobođenja nalazila crkva manastira Dobričeva, Zavod u Sarajevu je izveo 1952. g. manje konzervatorske radove na krovu, fasadama i doprozorcima crkve. 1955. godine su otpočeli radovi na skidanju krečnih premaza sa živopisa. Do 1959. godine otkriveni su portreti i kompozicije u drugoj zoni u naosu i kompozicije »Strašni sud« i »Dejzis« u priprati. Ove radove bilo je neophodno izvršiti kako bi se evidentirao cjelokupan živopis, te na taj način dobila jasna slika njegovog sadržaja i vrijednosti. Ipak, otkriveni živopis, izuzev nekoliko detalja, među kojima se ističe po-

Sl. 1. Crkva manastira Dobričeva. Spoljni izgled crkve daje utisak trobrodne bazilike. Priprata je dozidana polovinom XVIII vijeka a zvonik potiče iz prošlog vijeka.

¹ Z. Kajmaković — S. Tihić: Manastir Dobričeva — problematika zaštite, Naše starine VI. Sarajevo 1959, 143—160.

prsjе Hristа u južnoj pijevnici, predstavlja naj-skrornnije ostatke nekadašnjih fresaka, što se moglo i očekivati pošto su kaluđeri prekrečavali samo oštećene površine. Na primjer, portreti srpskih vladara, Simeuna Nemanje i Stevana Dečanskog, skoro potpuno su uništeni te je njihovo dočišćavanje privremeno obustavljano. Napomenućemo da je proces skidanja premaza bio neobično težak i naporan jer su se slojevi kreča uslijed konstantne vlage petrificirali, vezujući se čvrsto za relativno meku podlogu sa pigmentom. Posao je obavljen čeličnim skalpelima (sl. 5).

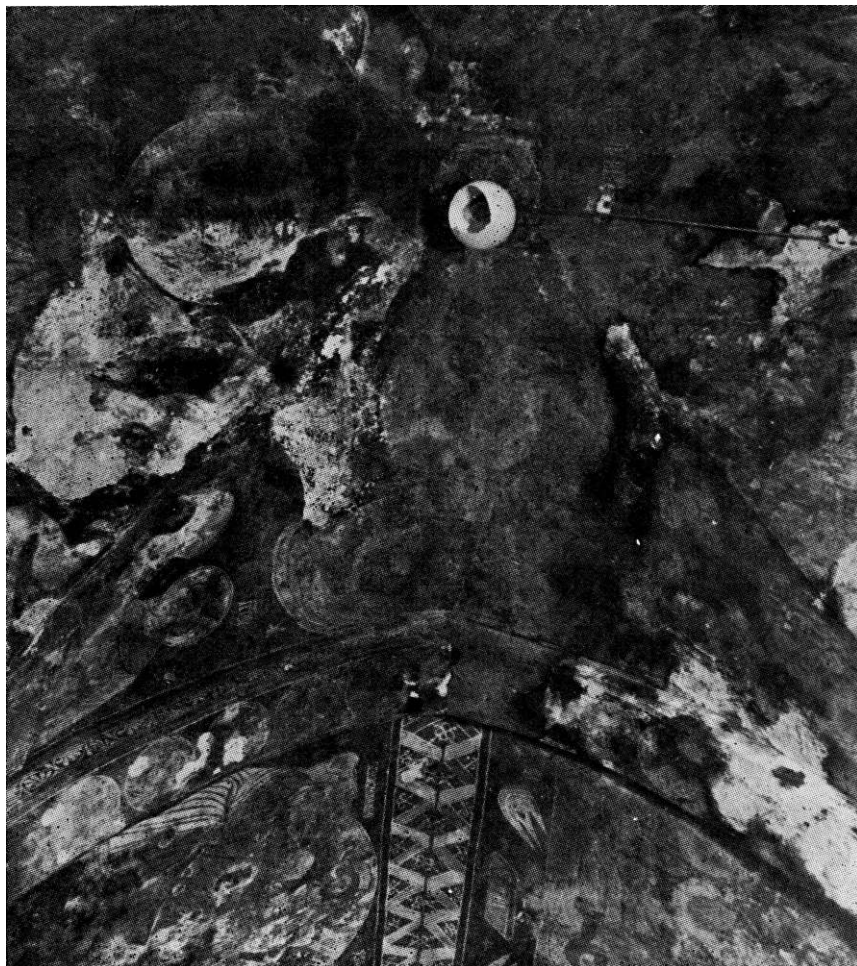
Godine 1959. organizovano je tehničko snimanje crkve i kompleksa, a sledeće godine je radila opštejugoslovenska komisija koja je trebalo da donese predlog obima i vrste spasavalačkih radova na manastirskom kompleksu. Komisija je predložila Zavodu da uradi sve kako bi se crkva sa živopisom, mutvak i trpezarija prenijeli na mjesto izvan budućeg jezera. U novembru iste godine uslijedilo je arheološko ispitivanje unutrašnjosti crkve i prostora uz nju. Prekopavanje je obavljeno u priprati i naosu (uz ikonostas i u pjevnici), oltarskom prostoru, proskomidiju i dja-koniku, ali nije u cjelini završeno. Rukovodilac

iskopavanja, Radivoje Ljubinković smatra da se nalazi ne mogu datirati prije XVI vijeka, ali s obzirom da su ispitane samo izvjesne površine i da se nalazi uglavnom svode na brojne grobove, nadamo se da će nastavak arheoloških ispitivanja dati veće i značajnije rezultate. Ispitivanja će se proširiti na cijelu humku na kojoj se nalazi manastir.

Sa sredstvima Izvršnog vijeća NR BiH u visini od 730.000 din. Zavod je pristupio, u smislu zaključaka komisije, izradi programa i predračuna spasavalačkih radova u Dobričevu. Izrada programa za arhitektonski dio povjeren je ing. arh. Evangelosu Dimitrijeviću, konzervatoru i vanjskom saradniku Zavoda, a izrada programa za spasavalačke radove na živopisu slikaru restauratoru Rajku Sikimiću. Prvi predračun predviđa sumu od 18,000.000 dinara a drugi od 11,000.000 dinara. Ovi predračuni i programi sa premjerom dostavljeni su investitoru hidrosistema na Trebišnjici, s obzirom da na osnovu zakonskih odredbi on treba da snosi troškove zaštite.

Napori Zavoda da se pitanje spasavanja ovog i drugih objekata definitivno i blagovremeno ri-

Sl. 2. Živopis u gornjim zonama crkve u Dobričevu, jako oštećen požarom, vlagom i naposljetku retuširan oko 1745. god.

ješi nisu uvijek nailazili na potrebna razumijevanja. Naprotiv, bilo je pokušaja da se zaključci komisije obesnaže kao nerealni, te da se, u slučaju spomeničkog kompleksa u Dobričevu, skinu i spasu, samo freske, a arhitektura, kao i Arslanagića most, žrtvuje.²

Direkcija hidrocentrala na Trebišnjici finansirala je u mjesecu maju 1960. godine rad jedne šire komisije, sastavljene od raznih stručnjaka, sa za-

² Takva mišljenja obično se potkrepljuju neodrživim argumentima kao što je, na primjer, tvđenje da je u dobričevskom kompleksu jedino vrijedan pažnje živopis crkve a da arhitektura objekta ima sekundaran značaj. Međutim, stvari stoje drukčije. Dok je za dobričevski živopis utvrđeno da je nastao u prvim godinama XVII vijeka (predpostavlja se da ga je radio naš poznati zograf Georgije Mitrofanović), dotle se za porijeklo crkve utvrdilo samo toliko da je daleko starija od živopisa, a, po svemu sudeći, biće da vodi porijeklo iz vremena koje je prethodilo dolasku Turaka — vremena oko Hercega Stjepana. Gotski elementi u unutrašnjosti crkve (presvođena je blago prelomljenim svodom sa sistemom gotskih polja u »potkupalnom« prostoru) govore nam da je crkva morala nastati u vrijeme zakašnjele dubrovačke gotike, a njene dimenzije isključuju mogućnost da je mogla nastati u nemirnim vremenima turske okupacije, kada su se u ovim krajevima gradile samo male seoske i grabijanske crkve. Teško je pretpostaviti da bi narod iz okoline, koji se inače odlično snalazi u svojoj prošlosti, već 1745. godine, oko koje su nastali falsifikovani pečati koji datiraju manastir u 13. vijek, zaboravio vrijeme gradnje crkve i prihvatio kao tačnu predaju da je ona iz vremena Nemanjića. Bliže je vjerodostojnosti da je narod period koji je neposredno prethodio dolasku Turaka izjednačio sa periodom Nemanjića i da baš u tome periodu treba tražiti nastanak crkve. Crkvu sa izvjesnim gotskim elementima u svodovima sagradio je u to vrijeme Herceg Stjepan Vukčić u Sopotnici kod Goražda, te nije isključeno da je u njegovom vremenu i na njegovom području, ili oko toga vremena, mogla nastati još koja crkva. Iz toga vremena su najstarije crkvice sa prelomljenim svodom na području Hercegovine, čija se rasprostranjenost može pratiti od Trebinja (Mračevica—Vračevica u Gimiljanima malterisana je iznutra 1543. godine) pa sve do Sopotnice i Srebrenice.

Dalje, crkva manastira Dobričeva posebno je interesantna za proučavanje istorije arhitekture na našem tlu jer slikovito ilustruje međusobno preplitanje raškog (u osnovi) i gotskog (u nadgradnji) stila. U stvari ona je u tom smislu najrječitiji objekt u Hercegovini, što se uvijek mora imati na umu prilikom donošenja odluke o zaštiti. Ona spada također u red najmonumentalnijih crkava sačuvanih na području centralne i istočne Hercegovine, jer je od starijih objekata, od nje jedino monumentalnija, ne mnogo, crkva manastira Žitomislića.

Iz tih razloga je tvđenje da su u Dobričevu jedino važne freske sasvim proizvoljno, a ako hoćemo da pogledamo istini u oči biće tačnije suprotno stanovište, iako je vrlo teško i nepotrebno praviti ovakve valorizacije između vrsta spomenika kulture.

Drugi argument koji se upotrebljava prilikom tvrdnji da crkva i pušnica ne treba da se spasavaju snagama službe zaštite spomenika kulture svodi se na tobožnju skupoću ovakvog zahvata. Međutim, u ovom slučaju mora se uzeti u obzir da zajednica odustajanjem od finansiranja spasavalačkih radova na crkvi neće ništa dobiti već samo izgubiti, s obzirom da će sama suma koja se u vidu oštete za crkvu bude ispla-

Sl. 3. Nepoznati svetitelj, freska u južnoj pijevnici crkve u Dobričevu u toku skidanja krečnih premaza

datkom da evidentira spomenike kulture u cjelini u ugroženom području rijeke, i da dađe svoje mišljenje o spasavalačkim mjerama na spomenicima, uključivši tu i zaštićene objekte, manastir Dobričevo i Arslanagića most, koji su ranije već bili tretirani. Nova komisija, međutim, usvojila je zaključke ranije opštejugoslovenske komisije, s tom korekcijom što je predložila da se odustane od zahtjeva da se snagama službe zaštite preneše stara trpezarija iz dobričevskog kompleksa, prepustivši to pitanje nahodanju vlasnika.

tila vlasniku biti dovoljna za njen prenos, što će vlasnik vjerovatno i učiniti. Na kraju će ispasti da uštede neće biti) a spomenički fond naše Republike biće samo oštećen, jer se crkva koja bude rekonstruirana izvan snaga službe zaštite neće moći više smatrati autentičnim spomenikom kulture.

Na kraju, u slučaju da se arhitektura crkve u Dobričevu ne spase snagama službe zaštite, postaviće se problem pohrane i prezentacije ogromnih površina njenog fresko-živopisa. Za taj živopis moraće se izgraditi poseban interijer, koji će koštati toliko koliko i crkva. Znači, najjeftinije i sa konzervatorskog stanovišta najpravičnije rješenje u ovom slučaju je prenos fresaka zajedno sa crkvom.

I pored toga što arhitektonski, a pogotovo ambijentski kvaliteti ovog zdanja nisu za potcenjivanje, komisija je stala na stanovište da će se, s obzirom na tijesnu povezanost zdanja sa konfiguracijom zemljišta (donji dio trpezarije, zasvođen poluobličastim svodom, ukopan je u padinu brijega), vrlo teško naći odgovarajuća nova lokacija, što bi znatno otežalo izbor najpovoljnije nove lokacije za crkvu i kuhinju-sušaru i poskupilo konzervatorski zahvat u cjelini. Ipak, mi mislimo da će vlasnik biti u stanju (pošto za to postoji opravdanje i potreba) da i trpezariju rekonstruiše u približno istom izgledu kakva je sada, kako bi ambijentski elementi novoga stanja kompleksa bili što bliži istorijskim (sl. 4).

U tom smislu obaviještena je Direkcija hidrocentrale na Trebišnjici, međutim, od toga momenta do danas na realizaciji predloga komisija nije skoro ništa urađeno. Jedino je Zavod u Sarajevu izveo probno skidanje — odvajanje — živopisa u svrhu dobijanja jasnije slike o težini zadatka. Slikar restaurator Rajko Sikimić odvojio je od podloge 1 m² živopisa, na tri razna mjesta u crkvi, tako da svaka od ove tri cjeline predstavlja jednu stranu problema. Tom su prilikom skinuti poprsje prvosveštenika u oltarskom prostoru, prvi svetac iz ciklusa petočisljenika u sjevernoj pijevnici i detalj retuširane kompozicije »Uspenje« (sl. 5).

* * *

Probno odvajanje žipovisa u dobričevskoj crkvi pokazalo je svu težinu ovoga problema.³ Ivjestan dio živopisa u naosu ima malternu podlogu do te mjere petrificiranu da se ona prije lomi nego odvajava od kamene podloge. Da bi teškoće bile veće na ovakvim mjestima slojevi maltera su neuobičajeno tanki a površina freske uglačana te će se tutkalno platno nedovoljno čvrsto vezati za fresku. Freske ove vrste nalaze se prije svega u pjevnici i već sada se može tvrditi da će njihovo odvajanje predstavljati najteži dio posla ove vrste.

Izvršne površine živopisa rađene su na prosušenoj, ili potpuno suvoj prebojenoj podlozi, kao što je slučaj sa ornamentisanim poljem u južnoj pijevnici i zapisom Teodora zografa u proskomidiji. Postoji opasnost da se likovni elementi ovih površina prilikom tretiranja odvoje od freskopodloge, te na taj način unište ili oštete. Iz tih

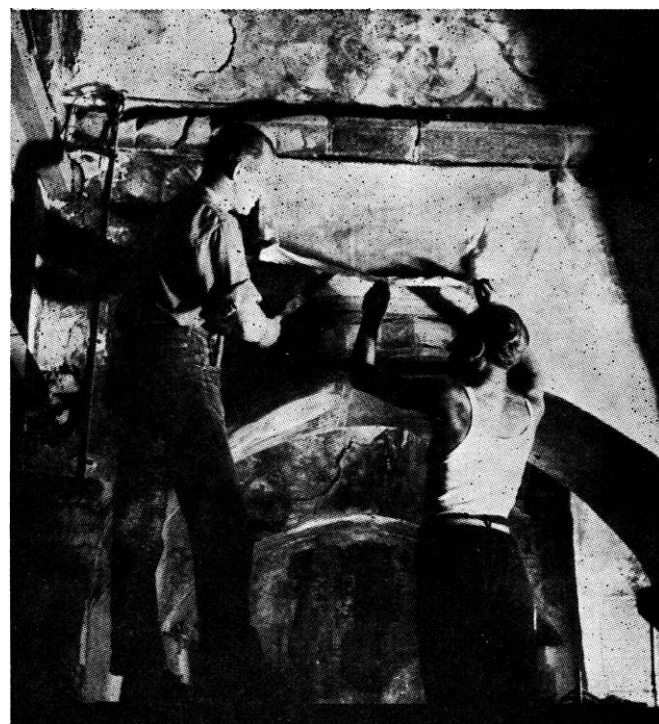
³ Freske su skidane zajedno sa malterom, metodom koji je već isproban na živopisu sv. Sofije u Ohridu. (Poslije naljepljavanja tutkalnih platna na fresku ona je odvajana od zida dlijetima i kopitima). Skidanje samo pigmenta (strapo postupak), u Dobričevu je iz više razloga neizvodljivo, a pored toga mi smatramo ovaj postupak nedovoljnim. Freske prilikom vraćanja na zid ne treba stavljati na okvire, kao što je slučaj u sv. Sofiji, već ih treba direktno vratiti na malternu podlogu zida. Proces skidanja i vraćanja fresaka treba iskoristiti za otklanjanje salitre kondezovane u zidovima crkve, te freske treba vratiti na svoje mjesto tek kada se crkva dobro isuši.

Sl. 4. Sjeverna strana crkve sa starom trpezarijom i sušarom u pozadini u manastirskom kompleksu u Dobričevu.

razloga ovakve površine biće potrebno odvajati sa posebnom pažnjom, pigment po potrebi učvrstiti ili ga, možda, skinuti prije podloge. O tome će svakako reći posljednju riječ slikar-restaurator. (sl. 6).

Brojna i jaka potklobučenja, izražena naročito u gornjim zonama centralnog prostora (jevanđelisti i proroci), ponekad mogu da olakšaju proces odvajanja živopisa, ali isto tako mogu da predstavljaju ozbiljne smetnje, s obzirom da će se izra-

Sl. 5. Odvajanje živopisa sa gornjim slojem malterne podloge od srednjeg sloja na kome se nalaze slika-reve likovne improvizacije. Crkva u Dobričevu, oltarski prostor.

ženija potklobučenja morati prije odvajanja provizorno injektirati gipsom. Ali, najteži problem u ovom slučaju predstavljače ispravljanje očvrslih i izvitoperenih slobodnih ivica potklobučenih i otpalih površina. Freska će se u ovom slučaju morati omekšavati vodom a u najtežim slučajevima i sjeći, dio po dio.

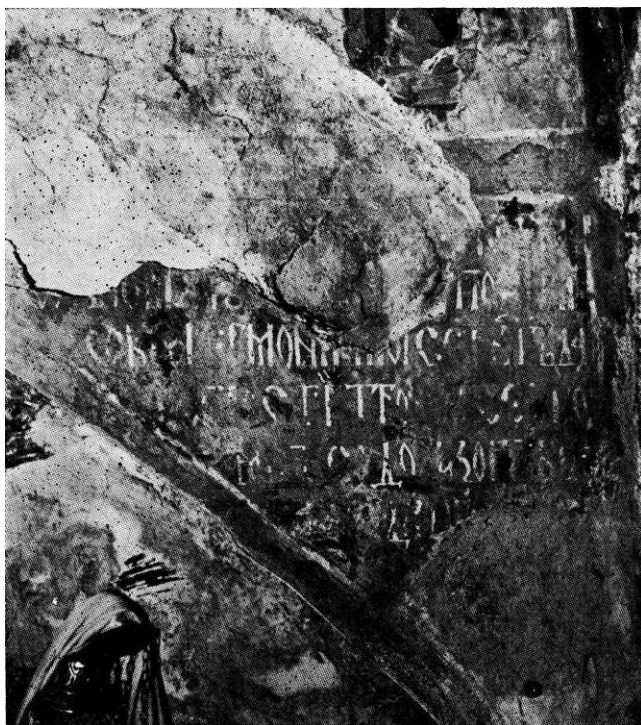
Prljavština, čađ, krečni premazi, retuši i soli moraće se čistiti djelimično prije a djelimično poslije odvajanja fresaka, kako bi se odvajanje pospješilo ili omogućilo. Čađu od nekoliko požara naročito su oštećene freske u gornjim zonama centralnog prostora i kompozicije iznad ikonostasa, gdje je vatra bila najveća. Skidanje čađi sa ovih površina moraće se vezati za problem regeneracije izgorjelog pigmenta. To će biti težak posao, koji će se nastaviti u novoprezidanoj crkvi i zahtijevati sistematski i dugogodišnji rad. Izvjesne površine fresko-živopisa, sada skoro nevidljive, moći će se pažljivim mehaničkim i hemijskim čišćenjem dovesti u stanje relativno dobre vidljivosti, iako će jedan dio biti zavisno izgubljen jer se neće moći očistiti. Uzmimo kao primjer predstave srpskih vladara na sjevernom zidu doprnatnog prostora u naosu. Fresko-malter otpao je sa ovih portreta do visine grudi vladara, a gornji djelovi su prekrečavani nekoliko puta, i to, što je važno, premazi su stavljeni na mehaničkim načinom teško oštećenu podlogu sa poroznom površinom. Krečni premazi, na koje je naposljetku stavljena plava boja, docnije su se uslijed vlage petrificirali, učvrstivši na taj način i podlogu, ali suipak ostali od nje daleko čvršći i kompaktniji. Slojevi su se na površini preobrazili, vjerovatno uslijed hemijskih procesa, u crno-prljave fleke. Ovakvim površinama teško će se naći spasa. Ipak, ispod ovih spletova namaza nazire se tu i tamo, više plastično nego likovno-koloristički, osnovni crtež slikara i skromni ostaci podslikane boje. Mi smo još uvijek u stanju da prepoznamo likove Simeuna Nemanje i Stevana Dečanskog, što nas prisiljava da i ove najskromnije ostatke živopisa spasemo, naročito ukoliko znamo da će prazne zidne plohe štetiti izgledu novog interijera crkve. Zato, i ukoliko se zaista pokaže da ove površine nije moguće dočistiti, treba opet predvidjeti njihovo odvajanje i prenošenje u današnjem stanju, jer će se moći prezentirati kao dokumenti nekadašnjeg stanja — i teške istorije manastira. Na taj način ovakve površine dobijaju svoju punu vrijednost.

Postavlja se pitanje šta treba uraditi sa retušima u višim zonama, za koje smo iznijeli mišljenje da su djelo zografa Teodora (sl. 7). On je u potpunosti preslikao ove kompozicije: »Preobraženje«, »Uspenje«, »Raspeće«, »Tajna večera«, »Pranje nogu«, »Cvijeti«, »Lazarevo vaskrsenje«, »Rođenje«, »Vaznesenje«, »Duhovi« i kompozicije u proskomidiju, kao i niz drugih portreta. Da li će uvijek biti opravdano skidati i uništavati ove retuše, a naročito onda ako se ustanovi da se

ispod njih ne nalazi originalni sloj prvog živopisa? Likovna vrijednost ovih retuša je minimalna, tehnička izvedba takođe loša. Retušer se nije potrudio ni da opere fresku prije nego što ju je preslikao tako da se boja nije vezala za podlogu, niti se mogla vezati. Iz tih razloga ona je uskoro poslije slikanja sama počela da otpada i skoro otpala, kao, na primjer, na kompozicijama »Tajna večera« i »Pranje nogu«.

Ali pošto se retušer u najčešćim slučajevima držao originala, barem u crtežu, to ovi retuši danas upotpunjuju izgled pojedinih kompozicija pa i živopis u cjelini. Može se, dakle, desiti da se njihovim uklanjanjem osiromaši slika. Zato će biti potrebno retuše skidati sa punim obzirom i mjerom, imajući na umu da i oni mogu korisno poslužiti u našem nastojanju da dođemo do što ujednačenije cjeline, prikrivajući prazne plohe, i da ISTORIJSKA PATINA UVIJEK IMA VIŠE OPRAVDANJA OD LAŽNE.

Dalje, retuši moraju biti ostavljeni na izvjesnim površinama kao istorijski dokumenat živopisa. Za tu priliku naročito je pogodna kompozicija »Raspeće« ili »Preobraženje«. Na ovakvim retušima biće potrebno izvršiti konsolidaciju pigmenta. Bolje očuvani detalji retuša, ukoliko se ispod njih nalazi takođe očuvani original, mogu se odvojiti od originala i prezentirati na prazne zidne plohe kao izložbeni eksponati. To je, znači, još jedna mogućnost da ispunimo prazne plohe zidova.

Sl. 6. Zapis Teodora zografa u proskomidiji crkve u Dobričevu. U zapisu se govori da je crkvu obnovio pop Bajović, jeremonah Mojsej, a da je tom prilikom ovdje radio slikar Teodor, autor freska u priprati i retušer starijeg živopisa u naosu. Zapis je raden alseko-tehnikom na patiniranoj malternoj podlozi.

Sl. 7. Današnji izgled kompozicije »Ulazak u Jerusalim« u sjevernoj pijevnici crkve u Dobrićevu. Retuši i salitra učinili su je skoro nevidljivom. Međutim, čišćenjem ove freske doći će se do potpuno očuvanih cjelina.

Pošto su ovi retuši lako rastvorljivi u vodi njihovo spiranje ne predstavlja teškoću. Ali, iz istih razloga daleko će biti teže konsolidovati pigment kako se on ne bi oštetio prilikom skidanja, ukoliko riješimo da izvjesne detalje odvojimo i sačuvamo.

Najočuvaniji likovni detalji retuša nalaze se na fragmentima kompozicije »Uspenje« na zapadnom zidu naosa. Oni se nalaze na takođe dobro očuvanom originalu. Zato će biti potrebno sačuvati baš ovo slikarstvo slikara retušera.

U svakom slučaju, prilikom skidanja krečnih premaza, čišćenja fresaka od čađi i soli, injektiraju podklopučenja i skidanja retuša sa živopisa

crkve u Dobrićevu, biće potrebno voditi računa da se, ostavljanjem izvjesnih, pa i najmanjih, netretiranih ploha obezbijedi očigledna dokumentacija stanja živopisa u pojedinim periodima njegove istorije.

Poseban i specifičan problem, koji će morati da riješi slikar restaurator u Dobrićevu, predstavljaće odvajanje gornjeg sloja živopisnog maltera od slojeva ispod njega, sa zadatkom da se donji (srednji) sloj maltera otkrije i sačuva u što boljem stanju. (Živopis je rađen na tri sloja malterne podloge). Ovo će biti potrebno učiniti pošto je dobrićevski umjetnik na srednjem sloju maltera izvodio razne skice i pravio likovne i tekstualne zabilješke budućeg sadržaja i rasporeda živopisa. Tekstovi su, koliko se do sada ustanovilo, pisani na grčkom jeziku a skice predstavljaju ljudske glave, putire, volute, rastinje itd. i izvedeni su lako i čisto u potezu. Za proučavanje umjetnikovog stila i postupka, ove skice i zabilješke imaju izuzetnu i jedinstvenu važnost, te će biti potrebno da se one po svaku cijenu sačuvaju, tim prije ako znamo da one ponekad imaju i izrazite umjetničke vrijednosti. Srednji sloj maltera u Dobrićevu može da definitivno riješi pitanje autorstva ovog živopisa.

Skice se docnije mogu izložiti na praznim zidnim ploham, kao i retuši, a za tu priliku najbolje će biti ako se iskoristi oltarski prostor, gdje ima mnogo ogoljenih površina, i priprata.

Probe na odvajanju ovih slojeva već su obavljene i pokazale su dobre rezultate. Ispod portreta prvosveštenika u oltarskom prostoru, koga je od drugog sloja odvojio slikar restaurator Rajko

Sl. 8. Poslije skidanja gornjeg sloja malterne podloge na drugom sloju otkrivene su ove slikareve improvizacije. Oltarski prostor crkve u Dobrićevu. Uporediti sa slikom 5.

Sikimic, uspješno je otkriven srednji sloj maltera i pokazala se predstava stilizovane glave starca sa dugom bradom i putir sa volutama, rađeni četkicom i crvenom bojom. Slojevi su odvojeni relativno lako, s obzirom da su bili na manjim mjestima potklobučeni i uglačani, što ne treba da znači da će i na drugim površinama biti tako, Nasuprot tome, to odvajanje će biti najčešće neizvodljivo, naročito tamo gdje prvi sloj bude petrificiran i tanak a srednji mekši i neravniji (pijevnice na primjer) (sl. 8).

Izvjese zahvate biće potrebno rješavati zajedno sa arhitektom konzervatorom. Na primjer, ustanovljeno je da su u ranijim obnovama manastira prozori na pijevnicama proširivani. Uslijed toga je portret nepoznatog mučenika u južnoj pijevnici presječen skoro po simetrali. Ukoliko se prilikom demontiranja crkve potvrdi da su prozori proširivani biće ih potrebno smanjiti, a okolne oštećene plohe sa živopisom riješiti u skladu sa novim stanjem.

Slična teškoća javlja se i u vezi s pitanjem da li treba rastaurirati prolaz iz priprate u naos ili ga zadržati kakav je sada. Ovaj zid nekada je bio pun, sa malim vratima i živopisom sa obje strane (stojeće figure) vjerovatno arhanela), a iznad vrata nalazio se zapis o životopisanju crkve. Sve je to uništeno dvadesetih godina prilikom proširenja vrata u slobodni lučno zasvedeni prolaz.

U ovom slučaju trebalo bi prolaz u današnjem obliku zadržati iz nekoliko razloga: Prvo, mi ne posjedujemo nikakve podatke o ranijem njegovom izgledu, iako to nije teško pretpostaviti, drugo, obnavljanjem ovoga zida bio bi zatvoren perspektivni pogled iz priprate u naos, interijer bi se vizuelno i estetski osiromašio i, treće, mi smo ukoliko zid restauriramo aktuelizirali problem njegovih golih zidova pospješujući dojam opšte oštećenosti fresaka. Prema tome kružno zasvedeni prolaz iz priprate u naos, širok skoro koliko i priprata, treba zadržati u današnjem izgledu.

Prazne plohe zidova u unutrašnjosti priprate potrebno je osloboditi malterne presvlake, obrađujući samo fuge, a donje zone pripratnog prostora osposobiti za izlaganje skica sa drugoga sloja maltera i sačuvanih primjeraka retušerskog slikarstva Teodora zografa, čije se freske takođe nalaze u priprati u gornjim zonama istočnog zida. Pripratu u cjelini treba urediti kao mjesto stalne izložbe umjetničkih predmeta dobričevske crkve i važnijih eksponata na temu spasavalačko-konzervatorskih zahvata koji budu obavljani, kao što su: fotografije i makete sa konfiguracijom šire okoline današnjeg stanja objekta, zatim fotografije, šeme, crteži na temu spasavalačkih radova.

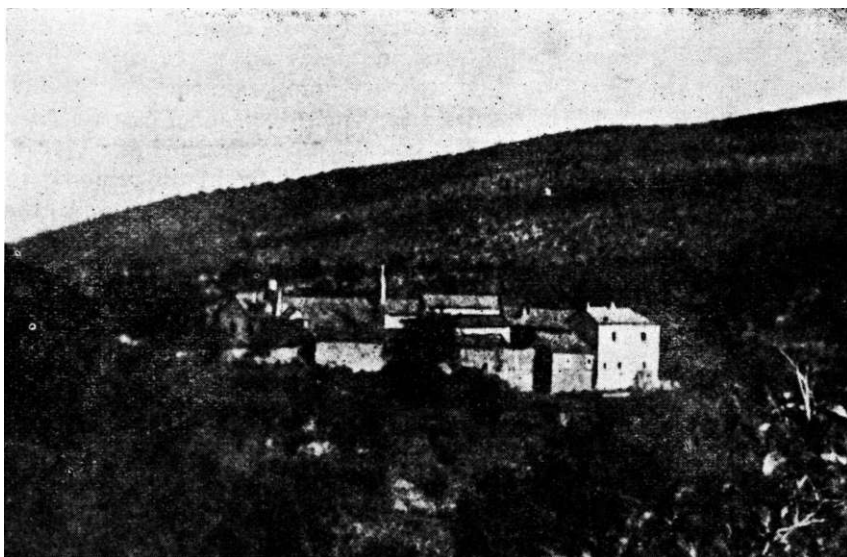
Uz desni doprozornik otvora na centralnoj apsidi crkve, unutra, nalazi se sitni zgrafito, ugreben oštrim predmetom u malter od gline crvenice

i kreča (zbog nerastvorljivosti u vodi ovakav malter upotrebljavan je za izgradnju čatrnja — cisterni), koji je nabačen kao »zakrpa« na oštećene freske. U zapisu se govori o izgradnji čatrnje, vjerovatno one uz trpezariju, i datiran je sa 1672. godinom. Kao najranije datirani dokumenat o postojanju fresaka, tada već oštećenih, zapis ima izuzetno važnu dokumentarnu vrijednost te ga treba sačuvati kao i niz drugih zgrafita, naročito u sjevernoj pijevnici, bez obzira da li su pročitani ili nisu. Malter zapisa iz 1672. godine je čvrst i krt, te će njegovo odvajanje iziskivati naročitu pažnju. Zgrafite u svakom slučaju neće biti potrebno ponovo vraćati na isto mjesto, ali to sa ovim svakako treba učiniti kako se ne bi umanjila njegova dokumentarna vrijednost naročite prirode.

Dobričevski živopis nalazi se u cjelini u teškom stanju očuvanosti. Teško da ćemo u našoj zemlji naići na ovolike količine ovako jako oštećenog zidnog živopisa. Njegov najveći dio predstavlja skromne ostatke nekadašnjih kompozicija, a svega dvije do tri glave nešto su bolje očuvane. Utisak koji se dobija na prvi pogled je porazan, ali ne i beznadežan. Ispod retuša, tu i tamo, moći će da se pronađu lijepo očuvani detalji, baš zbog toga što su ih retuši zaštitili od temperature prilikom požara, a skidanjem soli izvjesni detalji i cjeline zasjaće starim sjajem. Zato će biti potrebno, uporedo sa spasavanjem ovoga živopisa, obaviti opsežne restauratorsko-konzervatorske radove kako bi se živopis učinio vidnijim i doveo do skladnijeg i kulturnijeg izgleda (sl. 9).

Sl. 9. Unutrašnjost crkve u Dobričevu. Ikonostas je bez umjetnički vrijednih eksponata. Foto R. Rosić

Sl. 10. Pogled s juga na kompleks u Dobričevu. Fotografija je s početka ovoga vijeka. U prvom planu slijeva nadesno, je niz kaluderskih ćelija, »sarajevska ćelija« i čardak (bijelo zdanje). Iza njega je drugi niz ćelija. Danas ovih zdanja nema.

Današnji ikonostas dobričevske crkve izgrađen je od drveta, najnovijeg je datuma a na njemu nema ni jedne starije i vrednije ikone, te je kao takav suvišan. Stari polijejele, drveno »kolo«, remek djelo Gerasima Dobričevca iz 1754. godine, rađen u drvetu i sedefu i ukrašen slikama, pod kojim su se nekada mirili zavađeni Crnogorci i Hercegovci iz bliže i dalje okoline, sačuvan je samo u još uvijek živoj narodnoj zakletvi: »Tako mi kola dobričevskog i trûla (kubeta) kosijerovskog.« Daskora je na njegovom mjestu stajala samo gruba kopija starog kola bez ikakve vrijednosti. Ostali umjetnički inventar djelimično je stradao, a dijelom se još uvijek nalazi u crkvi, blagodareći sreći da se prilikom posljednjeg požara iz 1914. godine nalazio u đakonikonu. Tu se i danas nalazi nekoliko djelimično sačuvanih pojava sa metalnim rozetama, 6 pavti, 1 tepsija, 2 krsta, okovano jevanđelje i čivot. Zapisu na njima nisu stariji od druge polovine 18. vijeka. Ovaj inventar moći će se prezentirati u priprati.

Prenos crkve manastira Dobričeva i stare kuhinje poseban je problem u koji se nećemo udubljavati. Program koga je izradio ing. Evangelos Dimitrijević predviđa obijanje fuga na fasadama i detaljno tehničko i foto snimanje položaja i oblika tesanika. Blokovi kamena obilježiće se sistemom brojeva i znakova, a u pojedinim slučajevima uzimaće se i gipsani mlaži sa fasada i interijera, što će sve predstavljati elemente na osnovu kojih će se rekonstruirati crkva.

Nesumnjivo je da će u vezi sa prenosom crkve proisteći mnogi novi problemi koje će arhitekt morati da rješava, međutim, o njima je preuranjeno govoriti, i oni će, kao i kod živopisa, biti rješavani u datom momentu na licu mjesta.

Ipak je potrebno naglasiti da je nužno prilikom demontiranja crkve obratiti strogu pažnju na svaki elemenat na osnovu kojeg bi se moglo doći do datacije crkve: na fuge između priprate i naosa, na arhitekturu priprate, na spoj između centralne

i bočnih apsida, na konzole, »potkupolni prostor«, odnosno gotska polja, kružne otvore te na prvo-bitnu malternu i kamenu zidnu površinu u unutrašnjosti crkve. Biće nužno sagledati izgled i stanje zidnih površina u unutrašnjosti crkve prije živopisanja, što će se moći ostvariti nakon skidanja fresaka. Svaki trag postojanja objekta na zidovima crkve u unutrašnjosti imaće prvorazrednu naučnu vrijednost.

Ispitivanje stare čatrnje, koja je 1672. godine sagrađena ili obnovljena, takođe može da nam pomogne u proučavanju istorije spomeničkog kompleksa manastira Dobričeva.

Posebno je teško pitanje gdje će se crkva locirati. Ono još nije definitivno riješeno. Već je izneseno mišljenje da se arhitektonska zdanja manastira Dobričeva rekonstruišu u okvirima Starog grada u Trebinju. U tom slučaju Zavičajni muzej ovoga grada dobio bi idealan prostor sa spomeničkim vrijednostima za postavu svoje srednjovjekovne zbirke. Međutim, ima predloga da se crkva i manastir lociraju na obali budućeg jezera, u predjelima sela Jasena, na lokalitetu Vračevica što bi možda bilo najsrećnije rješenje

Sl. 11. Dekorirana kamena rozeta u »ključu« centralnog prostora crkve u Dobričevu.

ARSLANAGIĆA MOST

Arslanagića most *premošćava* Trebišnjicu kod istoimenog sela, četiri kilometra na istok od Trebinja, u blizini ruševina starog srednjovjekovnog grada Mićevca na desnoj obali rijeke (sl. 12). Slučaj da se jedan ovako monumentalan i po svojoj arhitektonici savršen most još uvijek nalazi u skoro pustom kraju jedinstvena je pojava u Bosni i Hercegovini. Ona još uvijek ostaje neobjašnjena ukoliko se ne veže i ne objašnjava konfiguracijom korita rijeke, položajem mosta na magistrali Herceg-Novi—Bileće, ili blizinom utvrđenog grada Mićevca, o kome imamo prvi spomen iz vremena Hercega Stjepana, a u kome je vrlo kratko vrijeme poslije pada Hercegovine bila i turska posada (sl. 12 a).

Most Mehmed-paše Sokolovića na Drini formirao je Višegrad, Stari most na Neretvi, odnosno njegov prethodnik, lančani most, formirao je Mostar, prijelaz na Neretvi kod Konjica formirao je grad Konjic, a uz Arslanagića most razvilo se, i to tek u novije vrijeme, samo jedno malo seosko naselje hercegovačko—mediteranskog tipa. Dakle, ukoliko bismo starošću i veličinom naselja uz mostove objašnjavali starost samih mostova, što donekle i imamo pravo, onda bi proizlazilo da je

naš most najmlađi u grupi većih mostova nastalih u turskom periodu. Zbog toga, kao i zbog drugih momenata, mislilo se da je most o kome je riječ mogao nastati najprije u XVII vijeku, u vrijeme kandijskih ratova, kada su saobraćajnice Boka—hercegovačko zaleđe bile naročito frekventne. Bilo je autora koji su ovaj most smatrali rimskim,⁴ što je svakako proizvoljno, a u najnovije vrijeme on se vezuje za ktitorstvo Mehmed-paše Sokolovića,⁵ što će izgleda biti i dokazano.

⁴ T. Kovačević: Opis Bosne i Hercegovine, Beograd 1879, i Bosanska Vila, 1888, br. 13,207, (komentar uz fotografiju mosta).

⁵ Rezultati ispitivanja M. Kujačića, koja se zasnivaju na dva dokumenta iz dubrovačkog arhiva. Ovome mi dodajemo i treći dokument (Mih. J. Dinić, Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama, God. N. Čupića, XLIX, Beograd 1940, 110—112.) Dinić piše: »11 marta (1574 g.) krenuli su put Trebinja (Pjer Leskalopije, parižanin), tako nazvanom po reci Trebišnjici na kojoj se nalazi *kameni most*. Iza njega je *karavanseraj* pokriven olovom (temelji ovog karavanseraja još se vide na lijevoj obali rijeke). *Sazidao ga je Mehmed, paša sultana Sulejmana II čiji je sin umro kao upravnik te oblasti*. Otac je podigao ovo sklonište da bi se putnici molili za njegovog sina.«

Sl. 12. Arslanagića most kod Trebinja na Trebišnjici. Vidi se porušeno lijevo krilo, nadomješteno betonskom trakom

U narodu postoji predaja da je most sagradio neki Kusturica, naš čovjek, novcima dobijenim od sultana za naročite zasluge.⁶ Druga, vjerodostojnija predaja zna da je neki Arslan-aga, istorijski neodređena ličnost, zakupio carinu na mostu i izgradio na njemu carinarnicu na sprat, kroz koju su karavani sa solju prolazili na dvojna teška hrastova vrata lučnog oblika.

Ova stražara je srušena 1890. godine, kada je most (izgleda prvi put) popravljan.⁷ Otvaranjem nove linije Trebinje — Bileća preko Jasena, most gubi od svoga značaja i služi samo za lokalni pješićki saobraćaj. Carina se na njemu prestala ubirati kad je otvoren put Dubrovnik—Trebinje. Godine 1944. četnici su pokušali da sruše most, ali su srećom uspjeli samo da prekinu njegovo lijevo krilo u dužini od 8 metara. Poslije oslobođenja ovo krilo je nadomješteno uskom betonskom trakom kako bi se most osposobio za saobraćaj.⁸ Izgradnjom brane kod Gorice, čije će akumulaciono jezero dosežati do Lastve, most će, ukoliko ne

bude spašen, biti potopljen, te na taj način zasvagda izbrisan iz spomeničkog fonda naše zemlje, u koji je zvaničnim rješenjem Zavoda u Sarajevu unesen 1952. godine.

Ranije pomenute komisije predložile su da Zavod spase most od uništenja na taj način što će ga prenijeti i rekonstruirati izvan ugroženog korita rijeke. Arslanagića most, po svojim arhitektonskim i likovnim kvalitetima, stoji u rang-listi mostova u Bosni i Hercegovini odmah iza višegradskog i mostarskog mosta, a zbog svoje specifičnosti, izvjesne asimetrije i originalnosti rješenja centralnog dijela, koji je skoro horizontalan nasuprot bočnim krilima, nešto oborenim prema obalama, predstavlja donekle arhitektonsku sintezu konstruktivnih elemenata mostarskog i višegradskog mosta. Ukoliko je mostarski most »okamenjeni polumjesec«, višegradski most okamenjeno koplje, Arslanagića most je okamenjeni luk strijele nad Trebišnjicom.

Zalaganjem upravnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, akademskog slikara i konzervatora Mirka Kujačića, organizovana je sistematska akcija na spasavanju Arslanagića mosta. Pored toga što je most do u detalje tehnički snimljen, određena mu je i nova lokacija na Gorici, mjestu gdje je, pretpostavlja se nekada bio stari, možda rimski most. Predračun i program spasavalačkih radova radi prof. ing. D. A. Simić,

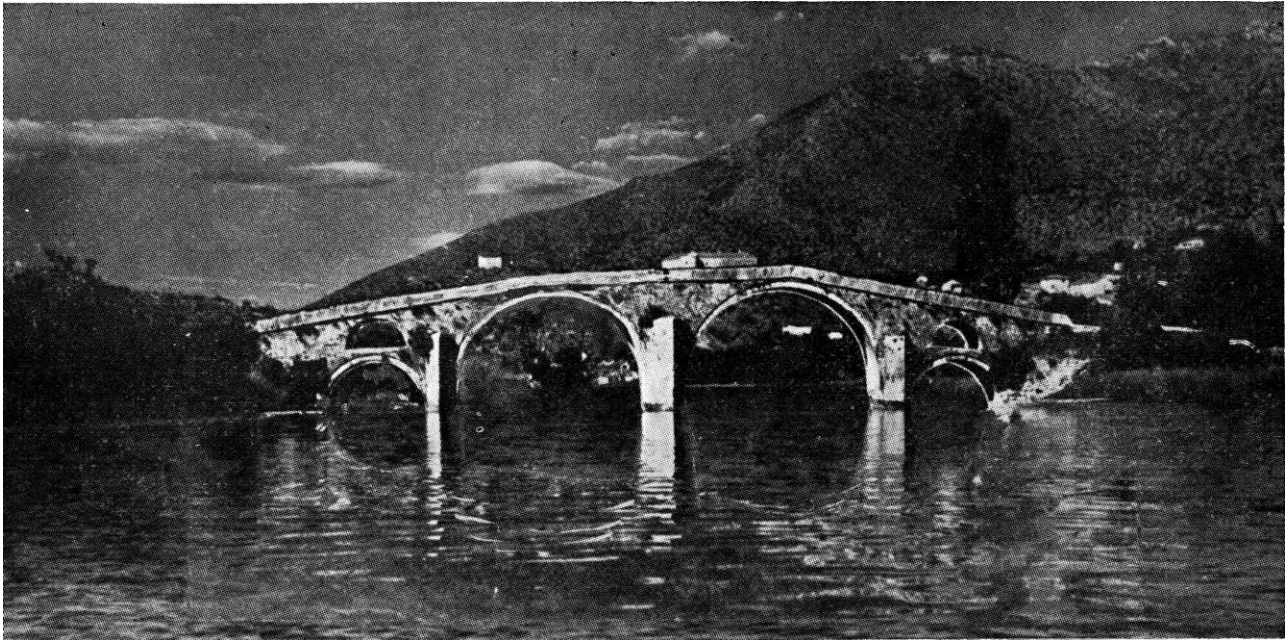
⁶ S. Delić: Čuprija na mostu, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1891, 116—119.

⁷ Izgled ove stražare sačuvan je na dvije fotografije te bi se ona vrlo lako mogla rekonstruisati.

⁸ Komadi kamenih blokova srušenih krila mosta nalaze se još uvijek na plitkom dnu rijeke. Oni će se prilikom rekonstrukcije mosta moći iskoristiti.

Sl. 12a. Selo Arslanagića Most uz stari most (u pozadini) na Trebišnjici

Sl.12b. Arslanagića most na novoj lokaciji na Gradini. Fotomontaža po ideji M. Kujačića.

a predviđa se da će troškovi prenosa iznositi 60,000.000 dinara. Most će se rekonstruisati sa originalnom spoljnom oplatom, dok će u unutrašnjosti imati betonsku jezgru. Proširenjem kolovoza on bi se mogao osposobiti za lakši jednosmjerni kolski saobraćaj, te na taj način dobiti komunalnu opravdanost i funkcionalnost, spajajući radnička naselja na lijevoj obali rijeke sa fabrikom alata na desnoj obali. Ulazeći sa svojom siluetom u okvire Trebinja, most će svojom slikovitošću upotpuniti spomenički profil ovoga grada (šteta je samo što se most zbog nepodesnog pro-

fila rijeke neće moći locirati uz stari grad, na mjesto današnjeg drvenog mosta), te na taj način pozitivno uticati na razvitak turizma kao jednog vida lokalne privrede trebinjske opštine.

S tim u vezi, na kraju, postaje neshvatljivo da most, koji bi mogli samo da priželjkiju svi gradovi svijeta, i o čijoj se sudbini rješava sa oštrom alternativom »biti, ili ne biti«, ne ulazi u Trebinje sa dobrodošlicom, već uz protivljenje izvjesnih ljudi za koje je njegovo spasenje »skupo«, a on sam »smetnja« urbanističkom planu.

SEOSKE CRKVE

Pored manastira Dobričeva i Arslanagića mosta budućim jezerom biće potopljeno i niz manjih seoskih crkvice, obnovljenih uglavnom u prošlom vijeku. Sve ove crkve imaju skroman umjetnički inventar i zajedničke tipske oblike, približno su istih dimenzija, te se može tvrditi da su nastale ili obnovljene u istom vremenskom periodu. Većim dijelom one su nastale najprije u drugoj polovini XVI vijeka, kada su postojali politički uslovi pogodni za podizanje hrišćanskih kulturnih objekata. Između njih su najstarije ruševine crkvice u Orahu i Gornjim Mirušama na lokalitetu Petkovica. Talas obnove porušenih crkava nije zahvatio ove dvije, te su njihovi temelji očigledan primjer kao su izgledale i ostale, danas nešto veće, crkve.

Sve crkvice imaju zvonike na preslicu sa jednim zvonom, orjentisane su istok—zapad presvođene su poluoblíčastim ili blago prelomljenim svodom od sige, imaju dva vrlo mala prozora na

stranama zidova i uske otvore na zapadnoj fasadi i apsidi, jednobrodne su sa apsidom na istoku, zidane su od pritesanog kamena a popatosane i pokrivene kamenim pločama. Uz njih su obično locirana stara groblja sa stećcima na kojima se i danas obavlja sahranjivanje.

Najinteresantnija od ovih crkvice je crkva posvećena sv. Nikoli na Mistihalju u Paniku, duga 7,80 m, široka 4,35 m i visoka oko 5 m, a presvođena poluoblíčastim svodom. Na zapadnoj fasadi ugrađen je 1869. godine (vrijeme posljednje obnove) kameni kvadar sa tekstom u kome se spominje pop Vučkosav (ili Vučko) ktitor jedne ranije obnove, sa svojim pastvenicima. Zapis vjerovatno potiče iz prve polovine XVIII vijeka. Ako bi se u ovom nevješto pisanom tekstu mogla pročitati lična imena Hristo (Krsto) i Božo onda bi se ove ličnosti mogle identifikovati sa obnovite-

СНХРДМЪ ПОПР
 ПОП ДХУР(СДПВ
 СЕМЪХРНС
 ПНН БХОНМ
 ДРССОССАМНСА
 ПНСА СТОГЛМ

Sl. 13. Natpis u kamenu uzidan u zapadnu fasadu crkve u Mistihalju-Panik

ljem manastira Dobričeva, Bozom Bajovićem i njegovim sestrićem Hristom Bratulovićem, spomenutim na ikoni iz 1745. god. u Dobričevu (ZIN, br. 5813)⁹ (sl. 13).

Crkva u Mistihalju nalazi se na daleko starijem kulturnom mjestu¹⁰ te će se prekopavanjem njene bliže okoline, gdje se već naziru temelji zdanja, doći do značajnih rezultata. Ikonostas nema umjetničkih vrijednosti. Zato se predviđa prenošenje samo spomenutog kamena sa zapisom i časne trpeze, koja je ustvari vrlo lijep ulomak rimske dekorativno-arhitektonske plastike, vjerovatno porijeklom sa obližnjih Prla (Panik).

Crkva sv. Đure u zaseoku Kolanjevići na lijevoj obali rijeke duga je 7,33 m, široka 4,40 m a visoka 4,5 metara. Presvođena je blago prelomljenim svodom, što je dokaz da je daleko starija od svoje obnove iz 1856. godine. (Na stečku pred crkvom, međutim, piše: »načini se crkvu 1856«). Ikonostan je napravio domaći majstor Sćepan Anđelić 1883. godine i on ima izvjesne folklorne vrijednosti te ga svakako treba sačuvati. Zapis iznad vrata govori da je crkva obnovljena i 1901. godine. Danas je ponovo u teškom stanju i zapuštena (sl. 14).

Crkva sv. Save (ili Lazara) u Pribojnu u Mirušima duga je 7,42 m, široka 4,53 m a visoka 4 m. Svod je blago prelomljen kao i kod sv. Đure. Lokalitet se nekada nazivao i »Manastir«, što opo-

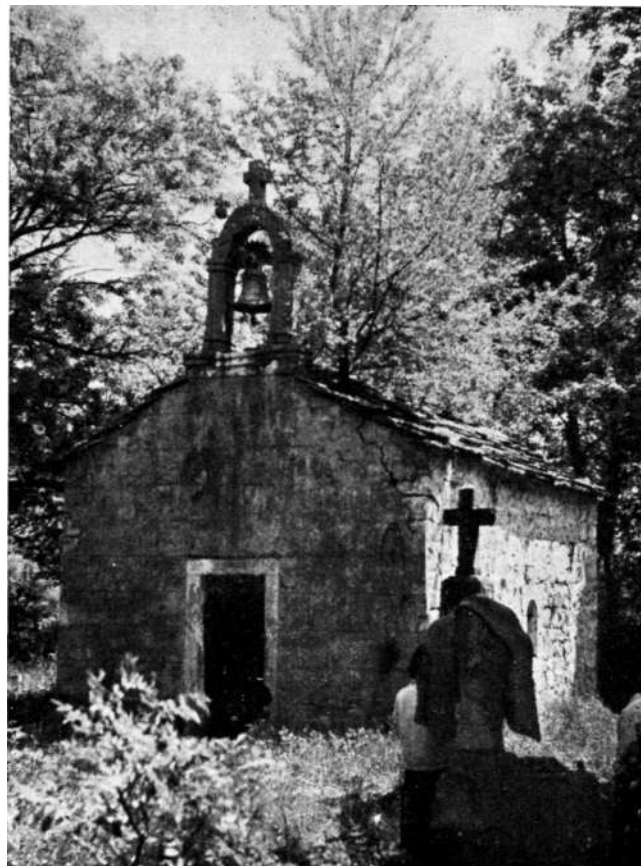
⁹ Zapis je pogrešno objavio L. Ninković u monografiji o manastiru Dobričevo te ga ovdje donosimo u prepisu.

¹⁰ Interesantno je da je na ovom području čest slučaj mijenjanja crkvenog patronata. Crkva sv. Đure u Mirušima i crkva sv. Save u istom selu istovremeno su posvećene, ili su nekada to bile, sv. Iliji, odnosno Lazaru. Lokalitet Mistihalj, na kome je danas crkva posvećena sv. Nikoli, nekada je, sudeći po imenu lokaliteta, imao crkvu posvećenu sv. Mihailu. U živopisu crkve u Dobričevu nije postojala kompozicija Vavedenja Bogorodičinog, praznik kome je crkva još 1661. godine bila posvećena, što znači da se između početka XVII vijeka i ove godine patronat crkve izmijenilo. Vašar u Dobričevu ne održava se na Vavedenje već na Sv. Troicu, slično kao i kod manastira Zavale. Ovome možemo dodati i jedan zapis iz manastira Savine, datiran 1509. godinom, u kome se kaže: »RAZRUŠIŠE SE SVETIJE CRKVI I IZME-NIŠE PREDANIJA«, (ZIN, br. 404), pa da dođemo do ubjedenja da je ova pojava imala dublje razloge, ponekad možda i političke.

minje da se radi o starijem kulturnom mjestu. Pod crkve je niži za 40 cm od površine tla. Porušena je u toku prvog svjetskog rata, 1914. godine, a obnova je izvedena 1921. godine. Umjetničkog inventara nema.

Uz Arslanagića most na lijevoj obali rijeke nalazi se crkva posvećena sv. Đorđu, koju potapa akumulaciono jezero brane na Gorici, za razliku od ostalih crkvi koje potapa jezero brane na Grančarevu. Crkva je duga 9,10 m, široka je 4,81 m a visoka 4 m. Presvođena je poluobličastim svodom. Do 1887. godine bila je u ruševnom stanju, a tada je obnovljena. Istom prilikom, ili u vrijeme neke docnije obnove, stavljene su cementne košuljice na izvjesne dijelove krovnog pokrivača i na pod. Od kulturno umjetničkog materijala u crkvi se nalazi jedna ikona u stilu ikonopisačke bokokotorske škole. Ikona predstavlja Bogorodicu sa malim Hristom, rađena je tempera-bojama na drvenoj podlozi, ima zlatnu pozadinu, a velika je 23 cm : 31 : 2 cm. Tu je i jedan »službenik« štampan u Moskvi 1739. godine.

Spomenuti objekti, kako smo vidjeli, imaju skromne spomeničke vrijednosti te se u ovim slučajevima predviđa samo uzimanje iscrpne tehničke i foto dokumentacije i prenos pokretnog kulturno-umjetničkog inventara. Međutim, ukoliko se

Sl. 14. Crkva sv. Đure u Mirušima. Tipičan izgled seoskih i grobljanskih crkvice iz turskog perioda u ugroženoj dolini Trebišnjice

iz bilo kojih razloga u momentu potapanja crkva pristupi njihovom rušenju, biće potrebno da se to obavi uz prisustvo arhitekta konzervatora.

Pod vodu će doći i mjesto na kome se danas nalaze skromni ostaci nekada čuvenog manastira Kosijerevo. Od cijelog starog manastirskog kompleksa, koji se nalazi oko 500 m južnije od Dobričeva na teritoriji NR Crne Gore, ostala je do danas sačuvana samo jedna kaluđerska ćelija sa sjeverne strane crkve. Ostala zdanja, kao i sama crkva, nastala su poslije prvog svjetskog rata na ruševinama manastira koji je »dignut u zrak« 1914. godine od strane austro-ugarskih četa. Nova crkva sa stanovišta arhitekture nema spomeničkih vrijednosti.

Istorijat manastira unekoliko je sličan istorijatu susjednog Dobričeva. Tradicija ga veže za Nemanjiće, za što nema nikakvih dokaza. Kosijerevo je stradalo oko 1687. godine i stotinu godina bilo je u zapuštenom stanju. Obnovljeno je između 1795. i 1800. godine. Manastir je imao čitav niz kaluđerskih ćelija, koje su stradale u 1875. i 1914. godini. Crkva je obnovljena 1864. godine za vreme igumana Danila Kukavičića, a majstor je bio Tomo Tomašević. Tom prilikom crkva nije iz temelja obnovljena, već je samo popravljen po ugledu na staro stanje. Imala je krsto-obraznu osnovu sa malim kubetom na sre-

dini i poluoblíčastim svodom od sige. Bila je duga 15 a široka 9 metara. Iste godine crkvi je prizidan zvonik (»kampanelo«) sa tri zvona. Ova crkva, kako smo već kazali, porušena je do temelja 1914. godine te je tek tridesetih godina sagrađena potpuno nova crkva, koja samo u osnovnim crtama sličí na staru. Radove je izveo Kosto Anđelić — Šolov, najbolji klesar Hercegovine, sa velikom vještinom.

U manastiru se nalazi oko stotinu dokumenata na turskom jeziku koji se odnose na manastirske zemlje, parnice i druge službene isprave, iz date od turskih vlasti. Dokumenti u cjelini potiču iz XVIII i XIX Vjeka i nemaju veće istorijske — dokumentarne vrijednosti. (Prema ispitivanju M. Mujezinovića).

Od vrednijih umjetnina treba spomenuti dvije ikone iz XVII i XVIII v., pet kandila sa dva zapisa (XVIII vijeka) i jednu srebrnu ukrašenu kutiju, rad venecijanskih majstora iz XVII vijeka.

Komisija stručnjaka zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore obišla je ovaj teren u ljeto 1960. godine sa ciljem određivanja zaštitnih mjera na ugroženim spomenicima kulture. Tom prilikom je zaključeno da se pitanje spasavanja kompleksa manastira Kosijerevo prepušti nahodañju vlasnika, a na terenu na kom se nalazi manastir da se obave samo ispitivačka iskopavanja.

IMPORTANT PLASTIC AND ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE VALLEY OF THE RIVER TREBISNJICA

Artificial lake with its dam, at Grancarevo and Gorica will overflow some archeological monuments and a certain number of small village churches: St. George and St. Lazar at Miruse, St. Nicholas church at Mistihalji near Panik and St. George's Church by Arlanagic Bridge. They are well-proportioned typical village churches in Herzegovine, long about 5 and wide about 5 metres They have special and nice bell-towers with beautiful and mild arcades. Their interiors are rather modest with rare cultural and artistic material. Churches were built partly in the second half of the XVI and restored in the second half of the XIX century. Among them the most interesting is St. Nicholas Church at Mistihalji.

But two grandiose monuments of architecture in the valley of the river are the Monastery Dobricevo and the Arslanagic Bridge. So the problem of their protection is extremely difficult and important.

The church of the Monastery Dobricevo has the Raska base (Raska was the oldest Serbian country in Middle Ages), with a gothic annex inside it. It was probably built in the XV century in time of Herzeg Stephan and his predecessors. At the beginning of the XVII century the main aisle was painted by Georgije Mitrofanovic, while the narthex was built and pain-

ted about 1745. At that time Teodor Zograf was there repairing hardly damaged icons and paintings.

In order to protect this Monastery it is foreseen to remove icons and the church with the old kitchen out of artificial lake.

The Arslanagic Bridge not far from Trebinje was probably built in the XVII century during hard wars. It has its own specific style, but still it reminds us of the bridges at Visegrad and Mostar. It has its own peculiarities, it is asymmetric. The bridge will be removed in the very distance of Trebinje. It will be enabled for pedestrian and other traffic. At the same time the part of the bridge which was destroyed during the Second World War will be reconstructed. The whole bridge will get again its original exterior.

The Monastery Kosijerovo has yet unknown history There are a few indications that the old church with its belfry, which was destroyed in 1687, had been built earlier. In 1800, then in 1864 again the church was restored, but in 1914 it was definitely and quite demolished by the Austro-Hungarians. The now existing church was built after the First World War.

This Monastery complex will be overflowed by an artificial lake at Grancarevo. As the object has no special artistic value, its owner will decide what to do with it.

IMPORTANTS MONUMENTS D'ART ET D'ARCHITECTURE DE LA VALLÉE DE LA TREBIŠNJICA MENACÉS DE SUBMERSION

Avec de nombreux monuments archéologiques, le lac de barrage à Grančarevo et à Gorica submergera également des localités où se trouve une série de petites églises rustiques, telles que les églises de Saint — Georges et de Saint-Lazare à Miruše, l'église de Saint — Nicolas à Mistihalj près de Panik et l'église de Saint — Georges auprès du pont d'Arslanagić. Ce sont des églises typiques des villages de Herzégovine à un nef, longues de 8 et larges de 5 mètres environ, aux clochers en quenouille et aux voûtes demi — cylindriques ou doucement brisées. Leurs intérieurs sont modestes, présentant rarement un matériel culturel et artistique. Les églises ont pu être construites dans la deuxième moitié du XVIe s., mais on les renouvelait dans la deuxième moitié du XIXe s. La plus intéressante d'entre elles est l'église de Saint — Nicolas à Mistihalj.

Le problème de la protection est de beaucoup plus grave en ce qui concerne les deux ouvrages d'architecture les plus monumentaux de la vallée de la Trebišnjica — l'église du couvent Dobričevo et le pont d'Arslanagić.

L'église du couvent Dobričevo a le fondement rascien (serbe) et la superstructure gothique à l'intérieur. Elle fut construite probablement au Xe s. du temps de Herceg — Stjepan ou bien de ses prédécesseurs immédiats. Au début du XVIIe s. le nef en fut peint à fresque par Georges Mitrofanovic, et la

construction du narthex fut exécutée et peinte à fresque plus tard, vers 1745. C'est alors que séjournait ici Théodore Zograf qui retoucha la peinture à fresque bien endommagée du nef.

Dans le but de protection on prévoit le transfert de la peinture à fresque et de l'église avec la vieille cuisine hors du lac de barrage.

Le pont d'Arslanagić près de Trebinje est construit au XVIe s. Il a des caractéristiques de style spécifiques, il est asymétrique et il rappelle les ponts de Visegrad et de Mostar à la fois. Menacé par le lac de barrage à Gorica, le pont sera transféré dans le voisinage de Trebinje et rendu utilisable pour le trafic des piétons et des véhicules légers. A cette occasion, son aile, détruite au cours de la seconde guerre mondiale, sera reconstruite avec un revêtement original à l'extérieur.

L'histoire du couvent Kosijerovo n'est pas encore élucidée, mais il y a des indices que la vieille église à la coupole, détruite déjà en 1687, datait des temps beaucoup plus anciens. L'église fut restaurée vers 1800, puis en 1864, mais elle fut définitivement détruite en 1914 par des troupes austro-hongroises. L'ensemble du couvent sera submergé par le lac de barrage à Grančarevo, mais, puisque cet objet n'a pas de valeurs monumentales, il sera laissé à ses propriétaires d'en décider du sort.